

UOT 16

[https://doi.org/10.30546/ifs.2025.1\(44\).46](https://doi.org/10.30546/ifs.2025.1(44).46)

POSTMODERNİZMİN ÇOXQIYMƏTLİ MƏNTİQ KONTEKSTİNDƏ EPİSTEMOLOJİ TƏHLİLİ

Əlişirin Şükürov (Əli Şirin Şükürlü)

Riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, fəxri professor,
DİM “Abituriyent” jurnalı redaksiyası, **Azərbaycan**
ali_shirin@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0008-9892-9948>

Xülasə: Qeyri-müəyyənlik şəraitində hadisə və predmetlərə (tədqiqat obyektı olaraq) çoxqiymətli məntiqi yanaşma, onların qeyri-səlis təfəkkür modeli vasitəsilə təhlili mədəniyyət sahəsindən də yan keçmir. Bu tədqiqat işində idrak mərhələsinin postqeyri-klassik dövrünün əsaslarından sayılan qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi və fəlsəfənin postmodernizm istiqaməti arasında korrelyasiyanın olduğu əsaslandırılaraq qnoseoloji təhlil aparılmışdır. Aparılan araşdırma postmodernizmin (postmodern düşüncənin) çoxqiymətli məntiq kontekstində bəzi epistemoloji nəticələri ilə xarakterizə olunur.

Açar sözlər: modernizm, postmodernizm, dekonstruksiya, intertekstual, hiperreallıq, simulyasiya, simulyakr, qeyri-müəyyənlik, qeyri-səlis çoxluq, qeyri-səlis məntiq.

ЭПИСТЕМОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОСТМОДЕРНИЗМА В КОНТЕКСТЕ МНОГОЗНАЧНОЙ ЛОГИКИ

Алиширин Шукюров (Али Ширин Шукюрли)

Резюме. В условиях неопределенности, многозначный логический подход к событиям и объектам (как объектам исследования) и их анализ, посредством нечеткой модели мышления, не обходит стороной и сферу культуры. В данном исследовании был проведен эпистемологический анализ, основанный на предпосылке наличия корреляции между теорией нечеткой логики, считающейся одной из основ постнеклассической эпохи когнитивной стадии и постмодернистским направлением философии. Проведенное исследование характеризуется некоторыми эпистемологическими импликациями постмодернизма (постмодернистской мысли) в контексте многозначной логики.

Ключевые слова: модернизм, постмодернизм, деконструкция, интертекстуальность, гиперреальность, симуляция, симулякр, неопределенность, нечеткое множество, нечеткая логика

EPİSTEMOLOGICAL ANALYSIS IN THE CONTEXT OF MULTIVALUED LOGIC OF POSTMODERNISM

Alishirin Shukurov (Ali Shirin Shukurlu)

Abstract: In conditions of uncertainty, the multivalued logical approach to the events and objects (as objects of research), their analysis through a fuzzy thinking model does not bypass the field of culture. In this research work an epistemological analysis has been conducted based on the fact that there is a correlation between the theory of fuzzy logic which is considered one of the foundations of the post-non-classical period of the cognitive stage and the postmodernist direction of

philosophy. The research conducted has been characterized by some epistemological results in the context of multivalued logic of postmodernism (postmodern thought).

Keywords: modernism, postmodernism, deconstruction, intertextuality, hyperreality, simulation, simulacrum, ambiguity, fuzzy set, fuzzy logic.

Giriş

Məlum olduğu kimi, elmi-fəlsəfi idrakda baş verən yeniliklərin elmi-texnoloji və həyatın digər praktik sahələri ilə yanaşı, mədəniyyətə də transformasiyası bu sahələrdə yeni paradigmalara yaranmasına səbəb olub, düşüncə sistemləri üçün epistemoloji müstəvini genişləndirir. Elmi idrakın məhsulu olan, postqeyri-klassik idrak mərhələsində xüsusi rol malik qeyri-səlis çoxluqlar (QSÇ) nəzəriyyəsi, həmçinin bu nəzəriyyə əsasında yaranan qeyri-səlis məntiq (QSM) nəzəriyyəsi qeyri-müəyyənlik şəraitində qərar vermədə insan təfəkkürünə daha yaxın, daha adekvat elmi aparat olmaqla, elmi-nəzəri, texnoloji və ümumiyyətlə, həyatın müxtəlif sahələrində geniş tətbiq imkanlarına malikdir. Hadisə və predmetlərə tədqiqat obyektini olaraq çoxqiymətli məntiqi yanaşma, onların qeyri-səlis təfəkkür modeli vasitəsilə təhlili, ümumiyyətlə, qeyri-səlis münasibətlərin epistemoloji xarakteristikası elmi-nəzəri və texnoloji sahələrlə yanaşı, mədəniyyət sahəsinə transformasiyası da əhəmiyyətli koqnitiv nəticələr əldə etməyə imkan verir. Bu tədqiqat işində postqeyri-klassik idrak konsepsiyasının yaranması və inkişafında mühüm rol malik qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi və postmodern epistemologiya arasında korrelyasiyanın əsaslandırılması, həmçinin postmodern düşüncənin çoxqiymətli məntiq kontekstində qnoseoloji təhlili aparılaraq bəzi epistemoloji nəticələrin əldə olunması hədəf götürülmüşdür.

Postmodernizm

İlkin təşəkkül dövrü XX əsrin ortalarına təsadüf edən postmodernizm – fəlsəfədə və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində bir istiqamət olaraq modernizmdən sonra anlamını verdiyi üçün bir çox elmi ədəbiyyatda onu modernizmə tamamilə zidd bir dünyagörüş olaraq deyil, məhz onun davamı – onu əvəz edən bir istiqamət olaraq dəyərləndirirlər. Bu kontekstdə modernizmin özünə qısaca nəzər salmaq postmodernizmə keçid üçün bir vasitə ola bilər deyə, bu anlayışdan başlayaq. Bu yanaşma həm də modernizm və postmodernizm arasında mühüm fərqləri görməyə də imkan yaradacaq. Məlumdur ki, *modernizm* incəsənətin müxtəlif sahələrində, ədəbiyyatda, fəlsəfədə müasir cərəyan olaraq ənənəvi ideyaların, formaların, janrların, ümumiyyətlə, bu sahələrdəki çağdaş dövrə xas mövcud təsəvvürlərin əsasən inkarı və reallığın yeni təsvirlərini verməyin tərəfdarı olan - *Yeni dövrün* yaranması kimi xarakterizə olunan bir dünyagörüşdür (1). Təbii ki, bu mərhələdə əvvəlkilərin tamamilə inkarı deyil, həm də modern düşüncəyə bazis rol oynayan köhnə üzərində yeni olanın formalaşması da başa düşülməlidir. Hegelin təbirincə, yeni olan düşüncə tərzini köhnəni tamamilə inkar etmir, onu yeni tərəfindən qaldırmağa xidmət edir. Yəni elmi inkar köhnəni bütövlüklə məhv etmir, yeni ilə varislik əlaqəsini qoruyub saxlayır (9). Təxminən XVII əsrin ortalarından dünya dərkində elm və idrakın önə çıxarılması konsepsiyasından ibarət - Bekonun, Dekartın, Spinozanın əsasını qoyduğu *rasionalizmdən* başlayan modernizmin əsas xüsusiyyətləri əsasən bunlar idi: idrak və elmə inam, varlığın qanunlarla tənzimlənməsi və dərk edilən olması, elmi biliyin sosial problemlərin həlli və insan həyatının yaxşılaşdırılması üçün əsas vasitə olması, elm və fəlsəfənin irrasionalizmdən azad olunması, idrakda və sosial həyatın müxtəlif sahələrində progressiv inkişafın təsdiqi, azadlıq, bərabərlik, ədalət və humanizmin təntənəsinə səbəb ola biləcək universal əxlaq və hüquq normalarının elan edilməsi. Beləliklə, əsasən formalaşması *qeyri-klassik idrak mərhələsinin* məhsulu olan modernizm rasionalizmə, insanlığın progressiv hərəkətinə - xətti inkişaf tarixinə inamı özündə etivə edən bir cərəyan olaraq təşəkkül tapır (1;7).

Lakin progressiv hərəkətə inamın sarsılması Birinci Dünya müharibəsindən başlayaraq, İkinci Dünya müharibəsindən – az qala bəşəriyyətin məhvinə səbəb ola biləcək faşizm ideologiyasından sonra daha geniş vüsət almağa başladı. Tədqiqatçıların qənaətinə görə, postmodernizm məhz bu kimi hadisələrə reaksiya olaraq yaranmağa başladı. İnsan şüurundan kənar *obyektiv reallıq, həqiqət, gözəllik, idrakın dominantlığı, progressiv inkişaf, universal normalar* və s. kimi klassik anlayışlar ya tamamilə, ya da onların mütləqliyi fiksiyaya uğradı (7;14). Postmodernist filosof sayılan Liotar

postmodernizmi “*böyük proyektlərin krizisi*” adlandırır. Böyük proyektlər epoxası cəmiyyəti, sosial qrupları hər hansı bir ideologiya ilə yükləyib, bu ideologiyların dominantlığı sayəsində insanlardan ümumi, ideal bir cəmiyyət düzəltmək, insanlığı düzəltdiyi bu ümumi obraz şəklində “yaxşılaşdırmaq” cəhdləri ilə xarakterizə olunur. Bütün bunların da əsasında rəşionalizmin, maarifçilik ənənələrinin və digər humanist meyillərin dayandığını iddia edən postmodernist düşüncə rəşionalizmi, maarifçilik ideallarını inkar edir və məhz bu kimi ənənələrin yaratdığı konsepsiyaların diktaturaya, totalitarizmə, faşizmə səbəb olduğunu vurğulayırdı (1;2;7).

Postmodernizm dünyanın olduğu kimi qəbul ediməsini, bir növ, onun daxili struktura malik bütöv kimi deyil, müxtəlif fraqmentlərdən ibarət çoxluq – *xaos* olaraq sinkretik şəkildə təsvirinin tərəfdarı olaraq çıxış edir. Delöz bu *xaosu xaosmos* adlandırmaqla, onu nizamsızlığın başlanğıc – hələ hazır vəziyyətə gətirilməmiş imkanlar vəziyyəti kimi xarakterizə edir. *Xaosmos*da bütün hadisə və proseslər eynihüquqlu olub, bərabər imkanlara malikdir (3;7).

Postmodernizmdə maddi dünyanın əsasını təşkil edən varlıq kateqoriyası olan dil xüsusilə dilin qrafik işarələrini təşkil edən mətnlə əvəz olunur. Bu fəlsəfi istiqamətin əsas konsepsiyalarından biri budur: *Dünya mətndir – insan dünyanı yalnız nəql şəklində anlaya bilər*. Bu dünyagörüşə görə, predmetlər dünyası xəyali, qeyri-həqiqi dünyadır, əsl dünya işarə-mətn olaraq mövcuddur (1;7). Dünyaya, dünyada olan hər şeyə, həmçinin insana semiotik sistem olaraq baxılır. Bu düşüncə hesab edir ki, hər bir işarə, hər bir mətn sonsuz sayda mənalar kəsb etdiyindən onu konkret bir mənə verilmiş predmetlə - *denotatla* bağlamaq olmaz. İşarələr müəyyən semantik mənalarla xarakterizə olduğundan idrak subyektinə ilə əlaqəlidir. Buradan belə bir qənaət əldə olunur ki, hər bir subyektin mətn barəsində fikirləri müxtəlif interpretasiyalara, mənalara səbəb ola bilər. Bu kontekstdə *mənalar qeyri-dəqiq, natamam, ziddiyyətli, qeyri-səlis və s. kimi qeyri-müəyyənlik xüsusiyyətlərini özündə etivə etmiş olur*. Bu mənalanma zamanı, bir növ, “*müəllifin ölümü*” (R.Bart) baş verir. Deridaya görə, tekstdən kənarda heç nə mövcud deyil, tarix, mədəniyyət, insan və ümumiyyətlə, bütün mövcudluq tekstual təbiətə malikdir (4). Filosofun *dekonstruktiv* konsepsiyasına əsasən istənilən mətni bir mənadan təmizləyib, ona yeni mənə (*dekostruksiya*) vermək olar. Konteksə uyğunluğunu nəzərə alıb, alman ekzistensializminin banilərindən hesab olunan Haydeggerin fəlsəfi refleksiyaları da maraq doğurur. Filosofa görə, mühüm olan - varlığın varlığıdır və o, insan üçün hələ də sirli olaraq qalır. O, hesab edir ki, “varlığın evi” dildir və insan özünü nitq vasitəsilə ifadə edir. Varlığın bütün sirri isə dildə gizlənilib və bir çox suallara incəsənət, xüsusilə də poeziya vasitətilə cavab vermək olar (1;2). Dilin özünü öncə poeziya vasitəsilə ifadə etdiyini iddia edən filosof (o həm də şair idi) “şairlər poetik düşünən filosoflardır” söyləyir. “*Dünyanın mətn olaraq nəql şəklində anlaşılan olması*” *postmodern konsepsiya ilə Haydeggerin varlığa münasibətdə dil və nitq verdiyi üstünlük, hesab edirik, eyni məzmun kəsb edən refleksiyalardır*.

Bu qənaətə gəlmək olur ki, posmodern düşüncəyə görə, mətn - yeganə reallıq olaraq mövcuddursa, idrak subyektinə və obyektinə arasında heç bir problem qalmır, yəni bu kateqoriyalara qnoseoloji yanaşmalar aradan qalxır. Postmodern yanaşmaya görə, şüurda təsvir olunan heç bir şey obyektiv reallıq ola bilməz, çünki əsl dünya, dünyada olan hər bir predmet və hadisə mətn olaraq mövcuddur. Hər bir mətn isə *çoxmənalılıq* xüsusiyyətinə malik olub, digər mətnlərlə əlaqəli (hətta bu əlaqə sonsuz davam edə bilər) – *intertekstual* olub, o mətnlərlə müxtəlif səviyyəli *korrelyasiyaya* malikdir.

Bodriyar postmodernizm dövrünü “*hiperreallıq epoxası*” adlandırır. *Hiperreallıq* isə əsl reallığın dəyişdirilib, onu təsvir edilən şəklinin reallığı kimi xarakterizə edən konsepsiyadır. Bu konsepsiyada *simulyasiya* (reallığı bilərəkdən başqa cür təqdim etmək cəhdi) və *simulyakr* (orijinalsız, çox zaman gerçək olmayan bir şeyin təsviri) əsas anlayışlardır. Bu anlayışlar vasitəsilə filosof *həqiqətin, reallığın şərtiliyinə, nisbiliyinə cavab axtarır: həqiqətdən daha həqiqi, realdan daha real olan varmı?* Qarşıya qoyduğu bu sualı isə həmin anlayışlar vasitəsilə cavablandırmağa çalışır; reallıq yaradır, hiperreallığı simulyasiya edir (1;6). Filosof mövcud vəziyyətdə yalnız simulyasiyaya uğramış reallıqla, təhrif olunmuş həqiqət ideyası ilə yaşamağın mümkün olduğunu vurğulayır. O, hesab edir ki, *simulyasiya və həqiqət arasında dəqiq sərhəddi* müəyyən etmək mümkün deyil.

Şübhəsiz, elm bilik əldə etmənin kəsilməz sistemi olaraq daim dəyişmələrlə xarakterizə olunur. Q.Başlyar (“*Təqribi biliyin tədqiqi*” əsəri – 1927-ci il) qeyd edir ki, elmi bilik yaxınlaşmadır –

dövrərlə düzəlişlərə və yenidən baxışlara məruz qalır. Doğurdan da, elmi-fəlsəfi idrakda baş verən dəyişikliklər – idrakda baş verən yeni mərhələlərin yaranması mədəniyyətin, o cümlədən bədii yaradıcılığın, incəsənətin və digər sənət növlərinin generasiyasına səbəb olub, yeni məzmun kəsb etməsi ilə nəticələnir. Tədqiqat istiqamətimizə uyğun olaraq qeyd edə bilərik ki, postmodernizmin də bu sahələrə transformasiyası yeni paradigmalardan yaranmasına səbəb olur. Fəlsəfi istiqamət olaraq yaranması keçən əsrin 70-ci illərinə təsadüf edən postmodernizm mədəniyyətin müxtəlif sahələrində – ədəbiyyatda, arxitekturalarda, kinematografiyada, teatrda, təsviri sənətdə və incəsənətin digər sahələrində də özünəxas anlayış və konsepsiyaları ilə xarakterizə olunur [15]. Məsələn, postmodern ədəbiyyat bu cərəyanın *dekonstruksiya, intertekst, hiperreallıq (simulyasiya və simulyakr), ironiya, absurd, qara yumor, rizoma (sərbəst davranış)* kimi anlayış və konsepsiyalarından özünə xas alətlər kimi istifadə etməklə, yeni məzmun və formalarda bədii mətnlərin yaranması ilə nəticələnir.

Ümumiyyətlə, bəzi elmi yanaşmalar mədəniyyətin müxtəlif sahələrinə nüfuz edən postmodernizmə dəqiq təyin verməyin mümkünsüzlüyündən (müxtəlif yanaşmalar kontekstində) söz açır, onu reallığa fəlsəfi idrakın postqeyri-klassik tipinin münasibəti kimi xarakterizə edir. Doğurdan da, bu cərəyanın yaranması və formalaşması məhz elmin qeyri-klassik mərhələsindən postqeyri-klassik mərhələsinə (təxminən ötən əsrin 70-ci illərindən başlayır) keçid dövrünü əhatə edir. Hətta hesab olunur ki, postqeyri-klassik mərhələ klassik ideya və təsəvvürlərin əksəriyyətini (yuxarıda bunlar barədə fikir yürüdülmə) inkar edərək fəlsəfənin postmodernizm adlanan müasir inkişaf səviyyəsinə əsaslanır (10, səh.143). Bu elə dövrdür ki, artıq QSÇ nəzəriyyəsi (QSM nəzəriyyəsi) kimi yeni elmi aparatlar və sinkretik elmi istiqamətlər yaranır, süni intellektin elmi-texnoloji inkişafı ilə xarakterizə olunur. Bütün bunlar da eyni zamanda elmi-fəlsəfi idrak üçün yeni müstəvilərin yaranmasına səbəb olur.

Qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi

Xatırlatma: qeyri-səlis çoxluq

X – universal çoxluq, x isə onun elementidir. Aşağıdakı kimi təyin olunmuş A çoxluğu qeyri-səlis çoxluq adlanır:

$$A = \{(x, f_A(x)) / x \in X, f_A: X \rightarrow [0,1]\},$$

burada, $f_A(x)$ – A çoxluğunun mənsubiyyət (xarakteristik) funksiyası olub, X çoxluğundan olan hər bir x elementinin A-ya daxil olma dərəcəsini ifadə edir və $[0,1]$ kəsilməz (kontinium) çoxluğundan qiymətlər alan ədədi funksiyadır; $(x, f_A(x))$ – X çoxluğunun elementləri ilə (x) onlara uyğun mənsubiyyət funksiyalarının $(f_A(x))$ nizamlı cütliyiüdür.

Qeyri-səlis çoxluğun verilmiş təyini (12) nəyi ifadə edir: çoxluğun hər bir elementi çoxluğa müəyyən dərəcə ilə daxildir (bu, mənsubiyyət funksiyası vasitəsilə ifadə olunur). Yəni bu çoxluq formal məntiqə əsaslanır. Aristotelin 3-cü məntiq qanununa (*Üçüncünün istisna qanunu*) görə, irəli sürülən mülahizə doğru deyilsə, demək, onun tərsi doğrudur. Klassik çoxluqlar nəzəriyyəsi də bu məntiqə əsaslanır: element çoxluğu ya daxildir, ya da daxil deyil (11). Lakin QSÇ nəzəriyyəsi elementin çoxluğa dərəcə ilə daxil olması konsepsiyasını irəli sürməklə, *mənsubiyyət* anlayışını *mənsubiyyətin dərəcəsi* ilə əvəz etmiş oldu və kəsilməz çoxqiymətli – qeyri-səlis məntiqin əsasını qoydu (13). Klassik - ikili məntiqə görə, hər hansı bir mülahizənin doğruluq (tezis və antitezisi) səviyyəsini iki məntiqi qiymət müəyyən edir: doğru (tezis) – 1; yanlış (antitezis) – 0. Bu məntiq “ya-ya” seçiminə əsaslanır. İrəli sürülən mülahizə ya doğrudur, ya da yanlışdır. Lakin çoxqiymətli məntiq isə tezis və antitezis arasında məntiqi qiyməti kəsilməz (fasiləsiz) sonsuz intervala çevirdi: $[0;1]$. Çoxqiymətli məntiqdə mənsubiyyət funksiyası mülahizənin *doğruluq qiyməti* olaraq interpretasiya olunur və artıq qeyd olunduğu kimi, bu məntiq $[0;1]$ intervalından kəsilməz sonsuz (kontinium) *doğruluq qiymətlərinə malik olur*. Bu məntiq “əgər-onda” seçiminə əsaslanmaqla irəli sürülən mülahizə ilə onun tərsi arasında çoxlu aralıq vəziyyətləri qiymətləndirməyə imkan verir. Çoxqiymətli məntiq, bir növ, qeyri-müəyyənlik şəraitində *həqiqət* anlayışını *qismət-həqiqət* anlayışı ilə əvəz etməklə, məntiqi qiymətləndirmə konseptini genişləndirmiş oldu. İkili məntiqdən fərqli olaraq gənc olmayan insanı yaşlı, ucuz olmayan məhsulu baha, soyuq olmayan temperaturu isti kimi qiymətləndirmir, onlar arasında qeyri-səlis (kəsilməz - aramsız) keçidin yaratdığı sonsuz vəziyyətləri xarakterizə edən hər bir keyfiyyət göstəricisinin dərəcəsi ilə mümkünliyünü nəzərə alır: gənc deyilsə,

nə dərəcədə gənc deyil və nə dərəcədə yaşlıdır – ortayaşlıdır, yaşlıdır, çox yaşlıdır, lap çox yaşlıdır və s. Yəni bir mülahizənin doğruluq səviyyəsi sonsuz kəzilməz məntiqi qiymətlər ala bilər və aldığı məntiqi qiymətlərdən asılı olaraq müxtəlif doğruluq dərəcəsinə malikdir (8). Bir mülahizənin doğruluq dərəcəsi azaldıqca qeyri-səlis olaraq onun tərsinə keçid baş verir və tərsinin doğruluq dərəcəsi artır. Bu isə hər mülahizənin (tezis) onun əksi olan mülahizəni (antitezisi) müəyyən dərəcə ilə özündə (saxlamasıdır) ifadə etməsidir; yaşlılığın dərəcəsi azaldıqca, onun əksinin – gənc olmanın dərəcəsi artır və yaxud əksinə. Deməli, hər bir varlıq öz əksini müəyyən dərəcəsi ilə özündə saxlayır və onun üçün əsas rolunu oynayır. Kontekstimizə uyğun olaraq Əl-Fərabinin bu fikrini xatırlatmaq yerinə düşər: “Ağın olması qaranın yoxluğu demək deyil. Hər əkslikdə digər tərəfin əsası qoyulur və varlıq bir əkslikdən tədricən başqasına keçir”.

Onu qeyd etməyi zəruri sayıram ki, QSM nəzəriyyəsinə qədər elmi-fəlsəfi idrakın tələbi olaraq meydana gələn iki mülahizə - tezis və antitezis arasında çoxlu aralıq vəziyyətləri qiymətləndirməyə imkan verən çoxqiymətli məntiq konsesiyasında məntiqi qiymətlərin *n-qiymətli* sonlu diskret qiymətləri ilə yanaşı, onun sonsuz diskret qiymətlər alması (hesabi sonsuz çoxluq) konsepsiyası və bu konsepsiyanın metodologiyası da təqdim olunmuşdur. Lakin QSM nəzəriyyəsi ikili məntiqlə yanaşı, digər çoxqiymətli məntiq konsepsiyalarını da ümumiləşdirən elmi aparat olub, bir çox elmi-praktik sahələrdə (qeyri-səlis modellərin qurulmasında) və eyni zamanda elmi-fəlsəfi dərkətmədə, problemə epistemoloji aspektdə yanaşmalarda irəli sürülən mülahizələri daha adekvat məntiqi qiymətləndirməyə (çoxqiymətli məntiqə) imkan verir. Yəni bu nəzəriyyə tezis və antitezis arasında aralıq vəziyyətlərin, digər diskret çoxqiymətli məntiq konsepsiyalarından fərqli olaraq, kəsilməz – fasiləsiz məntiqi qiymətləndirməsini həyata keçirən elmi aparatdır. Məsələn, bu çoxqiymətli məntiq nəzəriyyəsi məntiqi qiymətləndirmədə soyuq temperaturdan istiyə, cavan yaşdan qocaya, ucuz qiymətdən bahaya və s. bir-birinə zidd göstəricilər arasında keçidin, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bütün kəsilməz sonsuz (kontinuum) vəziyyətini nəzərə alaraq, qurulan uyğun modellərin daha çox adekvatlığını təmin edir.

Postmodernizm qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi kontekstində

Elmi-fəlsəfi mənbələrə istinadən artıq qeyd etdik ki, postmodernizm reallığa fəlsəfi münasibətin idrakın postqeyri-klassik tipi kimi xarakterizə olunur. Məlum olduğu kimi, idrakın bu mərhələsinə keçiddə qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsi əsasında formalaşan çoxqiymətli məntiqin (qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi) xüsusi rolu vardır. Bu kontekstdə elmin çoxqiymətli məntiq konsepsiyası ilə postmodern düşüncə arasında müəyyən əlaqə və korrelyasiyanın mövcudluğu zəruridir. Tədqiqat obyektinə, ümumiyyətlə, qeyri-müəyyənlik şəraitində bütün hadisə və predmetlərə çoxqiymətli məntiqi münasibət idrak subyektinə daha adekvat düşüncə modelidir. Bu mənada da postmodernizmin QSM nəzəriyyəsi kontekstində epistemoloji araşdırılmasının əhəmiyyətli olacağını düşünürük.

İlk olaraq qeyd edək ki, postmodernizmə dəqiq və konkret təyin verilmir, ona müxtəlif fəlsəfi refleksiylər əsasında çoxmənalı koqnitiv fikirlərlə nəticələnən yanaşmalar mövcuddur. Bu anlayışa gerçəkliyə yeni münasibət, yeni fəlsəfi üslub, hətta əhval-ruhiyyə kimi mənalılar da verilir. Dünyaya, predmetlər aləminə, reallığa müxtəlif qeyri-dəqiq yanaşmalar bu təlimə qarşı qeyri-müəyyən münasibətlər doğurur. Yəni bu təlimdə subyektin hadisə və predmetlərə epistemoloji yanaşması idrakın çoxmənalılığını ilə xarakterizə olunur.

Əvvəlcə kontekstə uyğun olaraq postmodernizmin doğurduğu bəzi tezisləri ümumiləşdirərək nəzərdən keçirək: *İnsan şüurundan kənar obyektiv reallıq, həqiqət, ədalət, bərabərlik, gözəllik, “insanları ümumiləşdirən” ideyalar və s. kimi klassik anlayışların ya tamamilə, ya da onların mütləqliyinin inkarı(nisbilyi); reallığa (etika, mədəniyyət, əxlaq və s. univesal normalara) müxtəlif – çoxmənalı yanaşma; tekst olaraq qəbul edilən dünya və dünyada mövcud olan hər bir şeyin mənalandırılması zamanı mənalının qeyri-dəqiq, natamam, ziddiyətli, qeyri-səlis və s. qeyri-müəyyənlik xüsusiyyətlərinə malik olması; simulyasiya və həqiqət arasında dəqiq sərhəddi müəyyən etməyin mümkünsüzlüyü və s.*

Postmodernizmə xas bu tezislərdən görünür ki, idrak subyektinin hadisə və predmetlərə yanaşması qeyri-müəyyənlik, bir-birinə zidd keyfiyyət göstəriciləri arasında qeyri-səlislik kimi epistemoloji xüsusiyyətlər doğurmaqla, çoxqiymətli məntiqi yanaşmalarla xarakterizə olunur.

“Həqiqidən daha həqiqi olanın” (Bodriyar) axtarışı postmodern düşüncədə şərtliliyini, nisbilyini, qeyri-dəqiqiliyini əsaslandırmağa çalışdığı digər anlayışlara da şamil etmək olar; doğru olandan daha doğrusu, gözəl olandan daha gözəli, etik-mədəni olandan daha etik-mədəni olanı və yaxud tərsinin olması mümkünlüyündən doğan bir-birinə zidd anlayışlar arasında sərhədsizliyin (sərhədi müəyyən etməyin mümkünsüzlüyü) mövcud olması. Postmodernizm müəyyən situasiyalarda hər hansı bir ideologiyanın, hər hansı bir düşüncə sisteminin formalaşdırmağa çalışdığı mütləq olanı qəbul etmir, mütləq olanla (tezis) əksi (antitezis) arasında mövcud vəziyyətləri daha çox mümkün sayır. Bu kimi yanaşmalar idrakın qeyri-müəyyənlik oblastını genişləndirməklə, reallığa qeyri-səlis münasibətlər sistemini formalaşdırır. Reallığa “ya-ya” seçiminə əsaslanan ikili məntiqlə deyil, “əgər-onda” seçiminə əsaslanan çoxqiymətli (çoxmənalı) məntiqlə yanaşır. Bu təlim ideal – mütləq olmayan vəziyyətlər çoxluğunu gerçəkliyin əsl siması olaraq qəbul etməklə, obyektə münasibətdə idrak çoxmənalılığını xarakterizə etmiş olur. Məsələn, bədii yaradıcılıqda az qala ideallaşdırılan “müsbət obraz” və onun tərsi - “mənfi obraz” kimi keyfiyyət göstəricilərini ikili məntiqə əsaslanan təfəkkürlə bir-birindən diskret olaraq ayırmır, bu bir-birinə zidd göstəricilər arasında çoxlu mövcud vəziyyətlərin – xüsusiyyətlərin insan xarakterinə daha uyğun olduğu və beləliklə də, ideal insan obrazının (postmodern ədəbiyyatda bu kimi obrazlara çox zaman ironiya ilə yanaşılır, qara yumor hədəfinə çevrilir) mümkünlüyü qənaətinədir.

İsti-soyuq, baha-ucuz, gözəl-çirkin, dost-düşmən və s. bir-birinə zidd keyfiyyət göstəricilərinin bir-biri ilə kəsilməz keçid və əlaqəsi çoxqiymətli məntiq (QSM) təfəkkür modelinə əsaslandığı kimi, postmodern düşüncənin də hadisə və predmetlərə eyni təfəkkür modeli ilə yanaşdığını müşahidə edirik. Çünki qeyri-səlis təfəkkür modeli, bir daha qeyd edirəm, insan düşüncəsinə daha adekvat düşüncə modelidir; insan bütün situasiyalarda gözəl olmayanı çirkin, dost olmayanı düşmən, xoşbəxt olmayanı bədbəxt hesab etmir və istər empirik, istər rəasional yanaşmalarda aralıq vəziyyətlərin nəzərə alındığı situasiyalar çoxluq təşkil edir.

Beləliklə, postmodernizm və QSM arasında korrelyasının mövcudluğu ilə bağlı qeydlərimizi lokanik olaraq bu şəkildə ümumiləşdirə bilərik: həm QSM, həm postmodern düşüncə postqeyri-klassik idrak konsepsiyasına xas subyektivlik epistemologiyasını önə çıxarır. Postmodern düşüncə reallığa münasibətdə fərdi – subyektiv, hadisə və predmetlərə çoxmənalı yanaşmalara üstünlük verir. QSM real fiziki aləmdə çox hallarda obyektə münasibətdə qeyri-müəyyənliyin olduğunu və bunun nəticəsi olaraq riyazi modellərin qurulmasında obyektə qeyri-səlis (çoxmənalı) münasibətlərin zəruriliyi ideyasından çıxış edir. Postmodernizm mütləq həqiqət (həmçinin bu kontekstdə yuxarıda göstərilən digər anlayışlara) anlayışına skeptik yanaşır, həqiqətin şəraitdən asılı olaraq nisbilyini vurğulayır. QSM qeyri-müəyyənlik şəraitində *həqiqət* anlayışını *qismən həqiqət* anlayışı ilə əvəz edərək, *doğruluq qiyməti* konseptini irəli sürür. Postmodern düşüncə həqiqət və simulyasiya arasında sərhədi müəyyənləşdirməyin mümkünlüyünü iddia edir, QSM tezis və antitezis arasında keçidin kəsilməzliyi (sərhədin mümkünlüyü), onlar arasında müxtəlif sonsuz vəziyyətlərin və hər bir vəziyyətə uyğun doğruluq qiymətinin olduğunu elmi şəkildə əsaslandırır.

Sonda bir məsələni də qeyd etməyi vacib sayıram. Bu tədqiqat işində postmodernizmin qeyri-səlis məntiq kontekstində təhlilində postmodern düşüncə tərzinə tamamilə haqq qazandımaq niyyətimiz yoxdur. Xüsusilə, bu sistemin rəasionalizmin, elmin obyektiv reallıqla əlaqəsinin inkarı üzərində qurulmuş tezisləri ilə. Rəort hesab edir ki, biliyin obyektə münasibətdə həqiqiliyinin heç bir elmi metodla əsaslandırılması mümkün deyil (5). O, Platon-Dekart-Kant ənənəsini inkar edir və bu ənənənin “həqiqətə inam” adlı mifə inam üzərində qurulduğunu iddia edir. Belə olan halda – elmin obyektiv reallıqla əlaqəsi olmadığı və heç bir praktik əhəmiyyət kəsb etmədiyi halda, həyatın, demək olar, bütün praktik sahələrinə nüfuz edən elmi-texnoloji yenilikləri nə ilə izah etmək olar? Belə olduğu halda biz bu gün postmodern düşüncənin idrakın postqeyri-klassik mərhələsində xüsusi rola malik, idrakın qeyri-müəyyənlik şəraitində obyektə münasibətdə adekvat təfəkkür modeli olan QSM elmi aparatı kontekstində epistemoloji xarakteristikasını da verməyə cəhd edə bilməzdik.

Nəticə

Elmi-fəlsəfi idrakda baş verən yeniliklərin müxtəlif sahələrə, o cümlədən mədəniyyətə transformasiyası bu sahələrdə yeni paradigmalara yaranmasına və generasiyasına – yeni forma və məzmununda üzə çıxmasına səbəb olur. Fəlsəfi istiqamətlərdən biri olan postmodernizmdə reallığa

münasibət idrakın postqeyri-klassik tipi kimi xarakterizə olunur. Məlum olduğu kimi, idrakın bu mərhələsinə keçiddə qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsi əsasında formalaşan çoxqiymətli məntiqin xüsusi rolu vardır. Bu kontekstdə elmin çoxqiymətli məntiq konsepsiyası ilə postmodern düşüncə arasında müəyyən əlaqə və korrelyasiyanın mövcudluğu ehtimalı yüksəkdir. Ümumiyyətlə, tədqiqat obyektinə qeyri-müəyyənlik şəraitində çoxqiymətli məntiqi refleksiyalar koqnitiv baxımdan idrak subyektinə daha adekvat təfəkkür modelidir. Bu mənada postmodernizmin QSM nəzəriyyəsi kontekstində qnoseoloji təhlilinin və alınan epistemoloji nəticələrin elmi yenilik baxımından əhəmiyyətli olduğu qənaətinə gəlməliyik. Postmodern düşüncə sisteminin idrakın obyektə münasibətdə qeyri-səlis təfəkkür modelinə uyğunluğunun epistemoloji olaraq əsaslandırılması mədəniyyətin bir çox sahələrində, həmçinin fəlsəfi fikir tarixində obyektə (varlığa) qeyri-səlis münasibətlərin epistemoloji araşdırılması üçün metodoloji baza rolunu oynaya bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Философия. Москва: Эксмо 2019.
2. Скирбекк Г., Гилье Н. История философии. М: Владос. 2003.
3. Делез, Ж. Различие и повторение. – СПб., 1998. – с. 358
4. Деррида, Ж. Позиции. – Киев, 1996.
5. Рорти, Р. Философия и Зеркало природы. – Новосибирск, 1997. – С. 5.
6. Бодрийяр Ж. Соблазн. Перевод с французского Алексея Гараджи. М.: Ad Marginem, 2000.
7. Н. И. Губанов. Нищета философии постмодернизма. Философия и общество 1/2007
8. Заде Л.А. Понятие лингвистической переменной и его применения к принятию приближительных решений. М.Мир 1976.
9. Y.Rüstəmov. Fəlsəfənin əsasları. Bakı, “NURLAR” NPM, 2007.
10. İ.Məmmədşadə, Ə.F.Abbasov, Ə.S.Abasov, F.M.Qurbanov, A.Buniyatov. Müasir fəlsəfə, süni intellekt və qeyri-səlis məntiq. Elm və təhsil. Bakı 2022
11. Şükürov Ə. Qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsinin elmi-nəzəri və fəlsəfi-metodoloji əsasları. “Metafizika” jurnalı, 7(3), [2024], səh.214-228.
12. Zadeh.L.A., Fuzzy sets. Information and control, 1965.
13. Zadeh L.A. Fuzzy logic and approximate reasoning. Synthese, 1975
14. Best, Steven & Kellner, Douglas. Postmodern Theory: Kritical Interrogations. — New York, 1991.
15. Connor, Steven. Postmodern Culture. An Introduction to the Theories of the Contemporary. — Cambridge, 1990.

Rəyçi: f.e.d. Füzuli Qurbanov